

Θησαυρός υστερορωμαϊκών νομισμάτων από τον Πειραιά

Αναστασία Περυσινάκη

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
anperisi@arch.uoa.gr

ABSTRACT

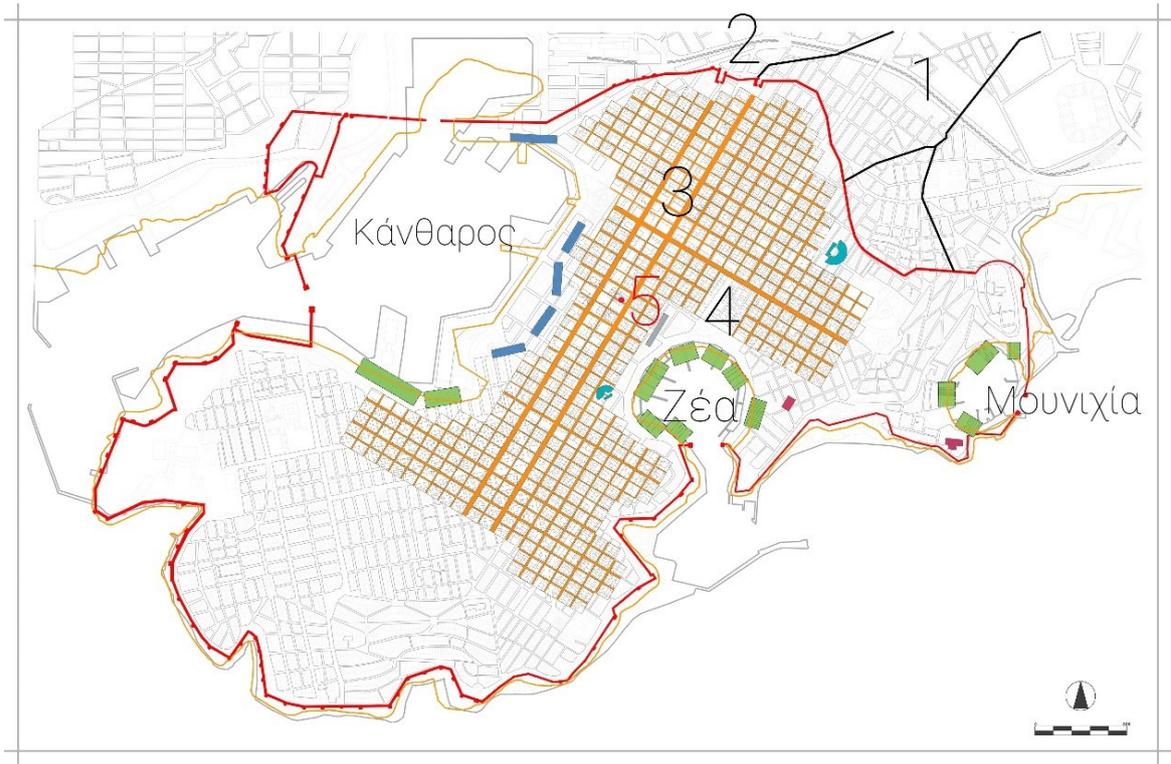
After being sacked during the Herulian invasion in AD 267, the classical city of Piraeus flourished once again in the beginning of the Late Roman period. The harbor facilitated the mingling of people from various ethnicities and social backgrounds with the local community, as well as the connection of the city to the international trade routes of the Late Imperial Eastern Mediterranean.

The rescue excavations conducted in 2013 by the Ephorate of Antiquities of Piraeus and the Islands for the expansion of the metropolitan subway system, brought to light substantial evidence concerning the financial and social image of Piraeus during the Late Roman period. Among this evidence was a small Late Roman hoard, probably the fruit of a random loss, as it will be argued, composed of bronze coins issued by Constantine I. The hoard was unearthed on a road already of great significance for the classical Hippodamian plan of the city, whose use continued in time, as attested by the number of coins dated to earlier periods that the excavations have revealed.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τον Δεκέμβριο του 2013, στο πλαίσιο της ανασκαφής για την επέκταση των γραμμών του μετρό στον Πειραιά, στην πλατεία Αγίου Κωνσταντίνου, η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως θησαυρό εννέα χάλκινων υστερορωμαϊκών νομισμάτων, συγκεντρωμένων σε μια μάζα, πάνω σε τμήμα αρχαίας οδού. Τα νομίσματα σώζονται σε εξαιρετική κατάσταση και μπορούν με ασφάλεια να ταυτιστούν με γνωστούς τύπους. Χρονολογούνται εντός της περιόδου 317–336 μ.Χ. και ανήκουν όλα σε αυτοκρατορικές κοπές του Κωνσταντίνου Α', με εξαίρεση ένα, που ανήκει σε κοπή του Λικινίου. Συγκεκριμένα, αντιπροσωπεύουν όλα την υποδιαίρεση αε3, με διάμετρο περίπου 18 χιλ. και βάρος κοντά στα 3 γραμ. Τρία από τα νομίσματα προέρχονται από την Κύζικο, δύο από τη Νικομήδεια και τη Σίσκια αντίστοιχα, ενώ εκπροσωπούνται επίσης τα νομισματοκοπεία της Αντιόχειας και της θρακικής Ηράκλειας με ένα νόμισμα έκαστο (βλ. αναλυτικό κατάλογο στο τέλος του άρθρου).

Τα παραπάνω νομίσματα αποτελούν μικρό μέρος μόνο των ανασκαφικών νομισμάτων που απέδωσε η οδός, και τα οποία θα δημοσιευθούν προσεχώς ως σύνολο. Ωστόσο, δεδομένης της θέσης εύρεσής τους, του χαρακτήρα τους ως θησαυρικού ευρήματος, του ενδιαφέροντος που παρουσιάζει για την έρευνα ειδικά τα τελευταία χρόνια ο Πειραιάς της υστερορωμαϊκής περιόδου, αλλά κυρίως, του γεγονότος ότι η απόθεσή τους αποτελεί, όπως φαίνεται, το υστερότερο σταθερό χρονολογικό σημείο για τη χρήση της οδού (πληροφορία για την επιβεβαίωση της οποίας ευχαριστώ τον ανασκαφέα κ. Π. Κουτή), κρίθηκε σκόπιμη η δημοσίευσή τους μεμονωμένα, με σκοπό την εξαγωγή κάποιων πρώτων συμπερασμάτων για την εικόνα της πόλης τον 4ο μεταχριστιανικό αιώνα. Έτσι, εκτός από τον ολοκληρωμένο κατάλογο των νομισμάτων του θησαυρού, θα δοθεί εδώ το γενικότερο πλαίσιο του χώρου και του χρόνου, και θα εξεταστούν όσο το δυνατόν λεπτομερέστερα

Χάρτης 1. Ο Πειραιάς στην αρχαιότητα με την απόδοση του Ιπποδαμείου συστήματος (Πηγή: Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων).
1. Μακρά Τείχη – 2. Αστικοί Πυλώνες – 3. Κεντρικές οδοί (η ανατολική είναι αυτή που μας απασχολεί) – 4. Ιπποδάμειος Αγορά – 5. Σημείο εύρεσης θησαυρού (σημερινή πλατεία Αγ. Κων/νου).

τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα. Επιπλέον, θα γίνει ακόμα μια απόπειρα εκτίμησης του αντικρίσματος ενός τέτοιου ποσού στην οικονομία της εποχής, χρησιμοποιώντας ως βάση το Διάταγμα των Τιμών του Διοκλητιανού του 301 μ.Χ., δεδομένου ότι, παρά κάποια χρονική απόκλιση από τον πειραιικό θησαυρό, μέσα στην οποία ενδεχομένως να υπήρξαν ραγδαίες μεταβολές, αποτελεί μοναδική πηγή για τις τιμές στους ύστερους χρόνους αλλά και στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία εν γένει. Θα επιχειρηθεί τέλος η ένταξη του θησαυρού στη ευρύτερη εικόνα που δημιουργείται από τα νομισματικά ευρήματα της περιόδου από όλη την Αττική, και ιδιαίτερα από την αθηναϊκή Αγορά.

Ο ΠΕΙΡΑΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΟΡΩΜΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

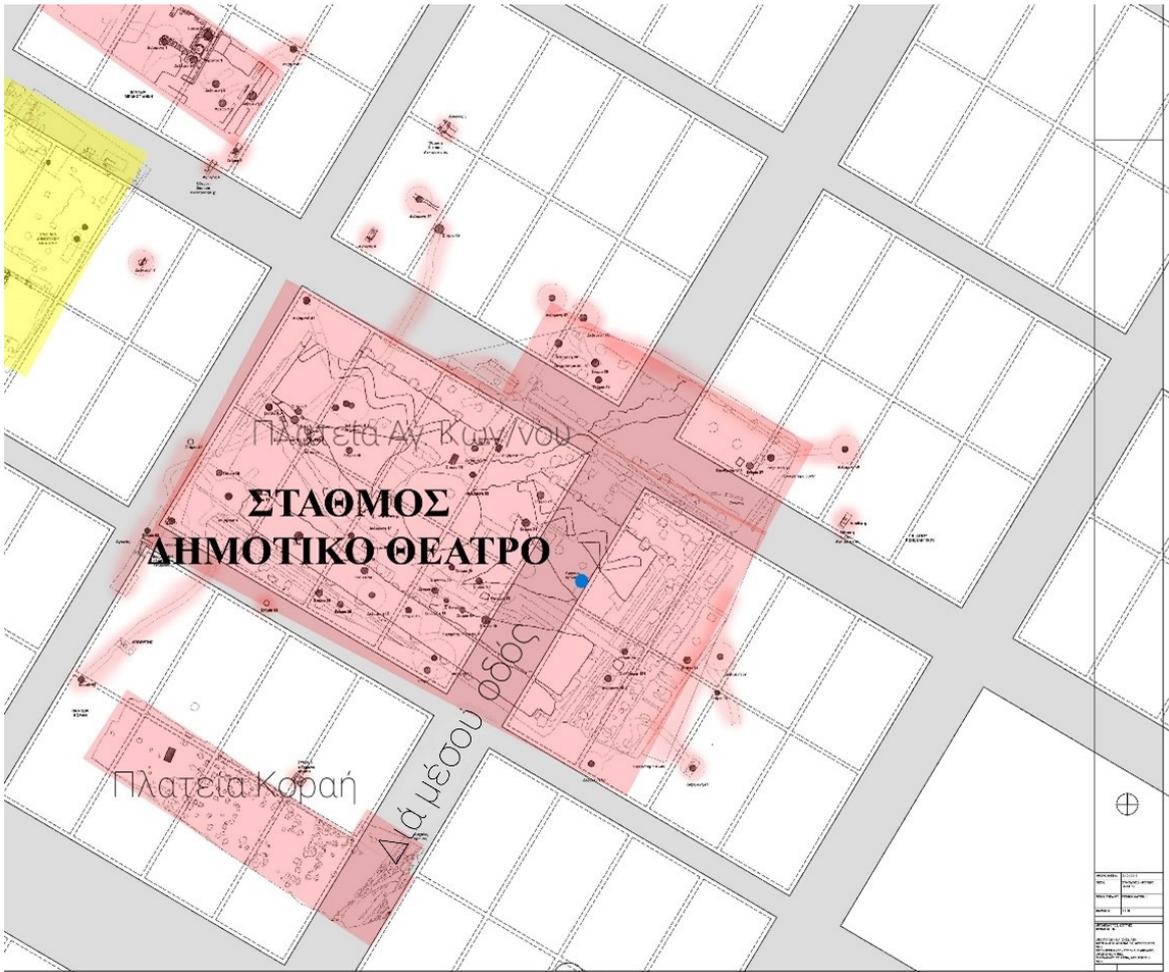
Ο κλασικός Πειραιάς ως επίγειο της Αθήνας, με έναν εμπορικό λιμένα, τον Κάνθαρο, και δύο πολεμικούς, τη Ζέα και τη Μουνιχία (Χάρτης 1), οφείλει την οχύρωσή του, αλλά και τη σύνδεσή του με την Αθήνα, στη στρατηγική σκέψη του Θεμιστοκλή. Στα μέσα του 5ου αι. π.Χ., στο πλαίσιο πια του περίκλειου οικοδομικού προγράμματος, ολοκληρώνεται η κατασκευή των Μακρών Τειχών. Ταυτόχρονα, ο Πειραιάς διαμορφώνεται σύμφωνα με το Ιπποδάμειο πολεοδομικό σύστημα (Σταϊνχάουερ 2008, 117), με κάθετα τεμνόμενες οδούς που σχηματίζουν σειρές μικρών οικοδομικών τετραγώνων, και δημιουργείται η Ιπποδάμειος Αγορά (Garland 2001, 141), στοιχείο που ίσως συμπίπτει με την απόκτηση αυτόνομης πολιτικής οντότητας (Σταϊνχάουερ κ.α. 2012, 28–30). Πα πολλούς αιώνες, τα έργα επισκευής που ακολουθούν τις καταστροφές στην Αθήνα, συμπεριλαμβάνουν τόσο τα τείχη του Πειραιά, όσο και τα Μακρά (Θεοχαράκη 2015, 42). Ωστόσο, από τη μακεδονική κατάκτηση του 3ου αι. π.Χ. και την αποξένωση των δύο πόλεων για ένα μεγάλο διάστημα, δεν φαίνεται να υπάρχει στο εξής μέριμνα για τα Μακρά Τείχη, τα οποία μετατρέπονται σε ερείπια (Σταϊνχάουερ κ.α. 2012, 37). Εκτός από την Αγορά, άλλα βασικά στοιχεία του ναυτικού και εμπορικού κέντρου του Πειραιά αποτελούν το Εμπόριο, στο λιμάνι του Κανθάρου και ο ναύσταθμος, στο λιμάνι της Ζέας (Σταϊνχάουερ 2008, 113–14). Μεταξύ των

οδών που διασχίζουν την πόλη με κατεύθυνση από ΒΑ προς ΝΔ, δύο φαίνεται να είναι *πλατεΐαι* οδοί ευρείας κυκλοφορίας, που συνδέουν τον Πειραιά με την Αθήνα, διέρχονται από τους αστικούς πυλώνες του Πειραιά, και διασχίζουν όλη την πόλη ως βασικοί οδικοί άξονες. Οι δύο αστικοί πυλώνες βρίσκονται σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους, αλλά εξυπηρετούν διαφορετικές λειτουργίες, καθώς ο ένας, ο ανατολικός, πλαισιώνεται από τα δύο σκέλη των Μακρών Τειχών (βλ. τον Χάρτη 1, καθώς και παρακάτω σελ. 221–22). Το Ιπποδάμειο σύστημα, όπως θα τεκμηριωθεί παρακάτω, αποτελεί ίσως την μακροβιότερη κληρονομιά της αρχαιότητας στη σύγχρονη πόλη και, σε αντίθεση με όλα τα υπόλοιπα αστικά στοιχεία, δεν εξαφανίζεται ποτέ ολοκληρωτικά.

Στο μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας για τον Πειραιά, η ιστορία της πόλης διακόπτεται στο σημείο της καταστροφής της από τον Σύλλα το 86 π.Χ. (π.χ. Garland 2001), γεγονός που σίγουρα σχετίζεται με την οριστική τότε καταστροφή των Μακρών Τειχών, του στοιχείου σύνδεσης αλλά και αλληλοεξάρτησης μεταξύ του λιμανιού και της Αθήνας (Πλουτ. Σύλλ. 14.3). Για τον ρωμαϊκό Πειραιά η βιβλιογραφία είναι φειδωλή, αναπαράγοντας την εικόνα παρακμής που αναδύεται από τις αρχαίες πηγές (βλ. Cic. *ad Fam.* 4.5.4). Πρόσφατες έρευνες ωστόσο (βλ. κυρίως τη βιβλιογραφία του Δ. Γρηγορόπουλου: Grigoriopoulos 2005, 2009· Γρηγορόπουλος 2010), έσкупαν με ενδιαφέρον πάνω στα υλικά κατάλοιπα της ρωμαϊκής περιόδου και έχει ήδη αρχίσει να σκιαγραφείται μια νέα εικόνα, μιας πόλης που λειτούργησε αυτόνομα ως λιμάνι για πολλούς αιώνες, διατηρώντας αυτήν τη λειτουργία ακόμα και όταν ουσιαστικά δεν υπήρχε πια αστικός πυρήνας, στις αρχές του 6ου αι. μ.Χ. Κατά την ύστερη αρχαιότητα, η πόλη γνώρισε σταδιακά φάσεις ακμής, κατά τις οποίες προσέλκυσε το ενδιαφέρον των εκάστοτε αυτοκρατόρων, αλλά και φάσεις ανασφάλειας και παρακμής εξαιτίας των πολλαπλών εχθρικών επιδρομών. Η πολυπολιτισμικότητα και η μεγάλη κινητικότητα λόγω του λιμανιού, δεν έπαψε να υφίσταται, ίσως μάλιστα έγινε πιο έντονη στους υστερορωμαϊκούς χρόνους.

Οι χρόνοι που εξετάζονται εδώ ακολουθούν την καταστροφική επιδρομή των Ερούλων στην Αθήνα το 267 μ.Χ. Για ακόμα μια φορά, ο Πειραιάς στέκεται στα πόδια του στα τέλη του 3ου και τις αρχές του 4ου αι. μ.Χ., ενώ στα χρόνια του Κωνσταντίνου Α΄ υπάρχουν στοιχεία δηλωτικά μιας περιόδου ακμής, με εκτεταμένη οικοδομική δραστηριότητα, η οποία πιθανώς συμπεριελάμβανε κατασκευή ή ανακαίνιση αποθηκών (Σταϊνχάουερ κ.α. 2012, 41· βλ. επίσης Grigoriopoulos 2005, 64), προβλητών (Σταϊνχάουερ κ.α. 2012, 41), αλλά και ενός συγκροτήματος θερμών (Grigoriopoulos 2005, 70), στοιχείου που υποδηλώνει πολυτέλεια και συμμετοχή στον υλικό πολιτισμό της ύστερης αυτοκρατορίας. Ακόμα, για την Αθήνα, που ήδη από την κλασική αρχαιότητα βρισκόταν συχνά αντιμέτωπη με επισιτιστικά προβλήματα, μαρτυρείται περίοδος σιτοδείας κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου, την οποία ο αυτοκράτορας αντιμετώπισε, όπως κι άλλοι προκάτοχοί του, μοιράζοντας στον λαό σιτάρι, το οποίο προφανώς εκφορτώθηκε στο λιμάνι του Πειραιά (Ιουλιανός, Έγκώμιον εις τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνον, I 8d· βλ. Grigoriopoulos 2005, 63–4). Από την ίδια περίοδο σώζονται οικιστικά κατάλοιπα, τα θεμέλια μιας βασιλικής, ακόμα και ένα παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό (Σταϊνχάουερ κ.α. 2012, 41). Παρά το ισχυρό χτύπημα της επίθεσης του Αλάρικου το 396 μ.Χ., η οποία φαίνεται ότι αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα προς την παρακμή της πόλης, ο Πειραιάς δίνει σημεία ζωής ακόμα και ως τη μέση βυζαντινή περίοδο (Σταϊνχάουερ κ.α. 2012, 42· βλ. επίσης Grigoriopoulos 2005, 41· για το μοναδικό κατάλοιπο των αιώνων που ακολούθησαν τον 6ο αι. μ.Χ., βλ. Cyriacus Anconitanus, *Epigr. Reperta per Illyr.* XVI).

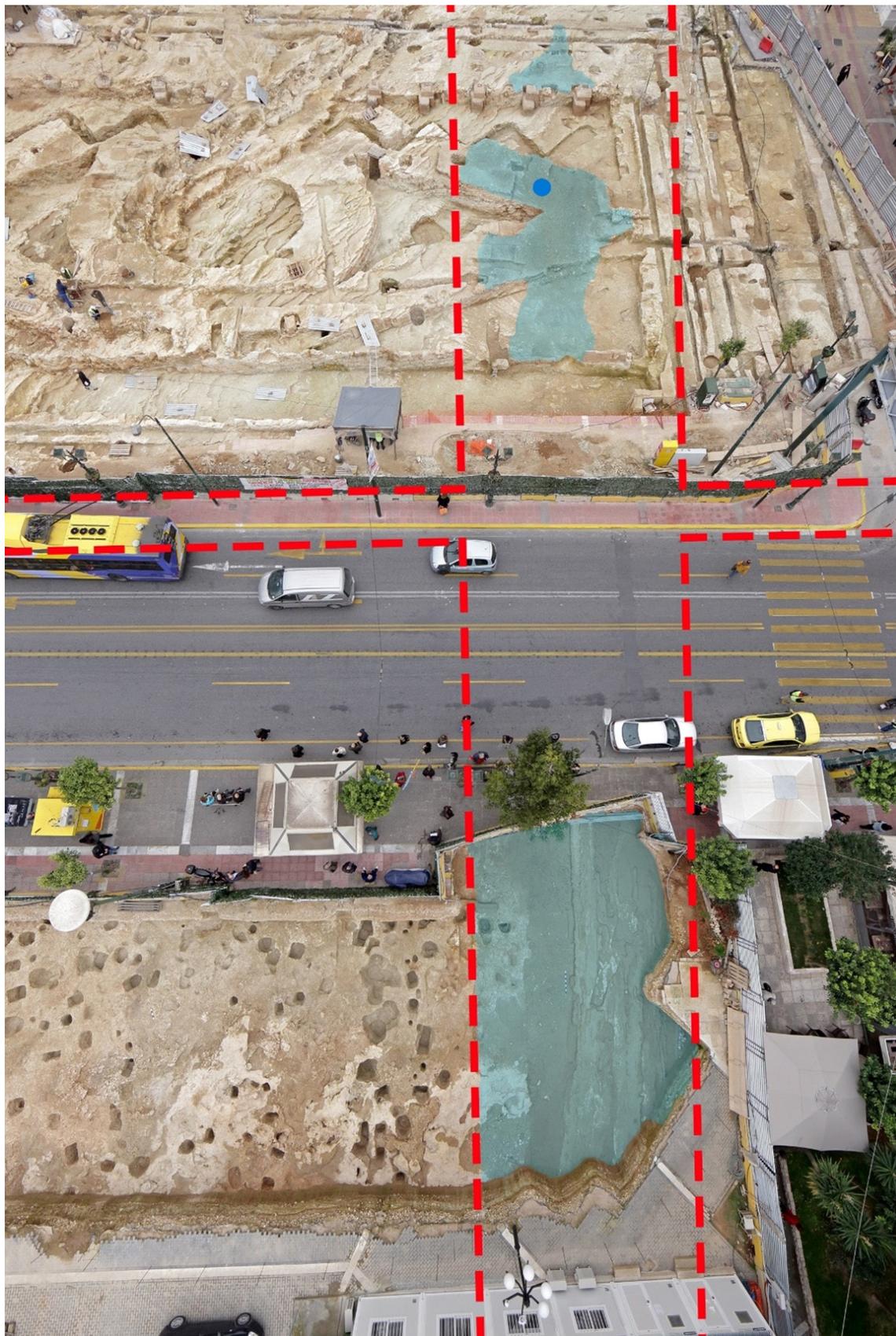
Ήδη από την ύστερη ελληνιστική περίοδο, όπως θα δούμε, παρατηρείται προοδευτικά συρρίκνωση της οικιστικής περιοχής. Με την καταστροφή των Μακρών Τειχών επισφραγίζεται υλικά στον Πειραιά η εξαφάνιση από το αστικό τοπίο ενός στοιχείου που είχε χάσει πια το λόγο ύπαρξής του. Ωστόσο, δεν εκπλήσσει η διατήρηση βασικών γνωρισμάτων του χαρακτήρα της πόλης του Πειραιά, όπως το οδικό δίκτυο που τον συνέδεε με την Αθήνα, η οποία παραμένει τον 4ο αι. μ.Χ. κέντρο της πνευματικής εκπαίδευσης της αυτοκρατορίας (Camp 2009, 290–91). «Θα πρέπει να έχουμε στο νου μας ότι η πλειονότητα των επισκεπτών της Αθήνας, άνθρωποι των γραμμάτων και του πολιτισμού, ξένοι διπλωμάτες, κρατικοί αξιωματούχοι, βασιλείς, τουρίστες, ή ακόμα και θεοί, πατούσαν το πόδι τους πρώτη φορά στο αττικό έδαφος αποβιβαζόμενοι στον Πειραιά», γράφει ο Garland (2001, 71), και στη συνέχεια, θα συμπλήρωνε κανείς, πορεύονταν προς την Αθήνα με τον ίδιο τρόπο που το έκαναν και τον 5ο προχριστιανικό αιώνα, μέσω των βασικών οδικών αξόνων.

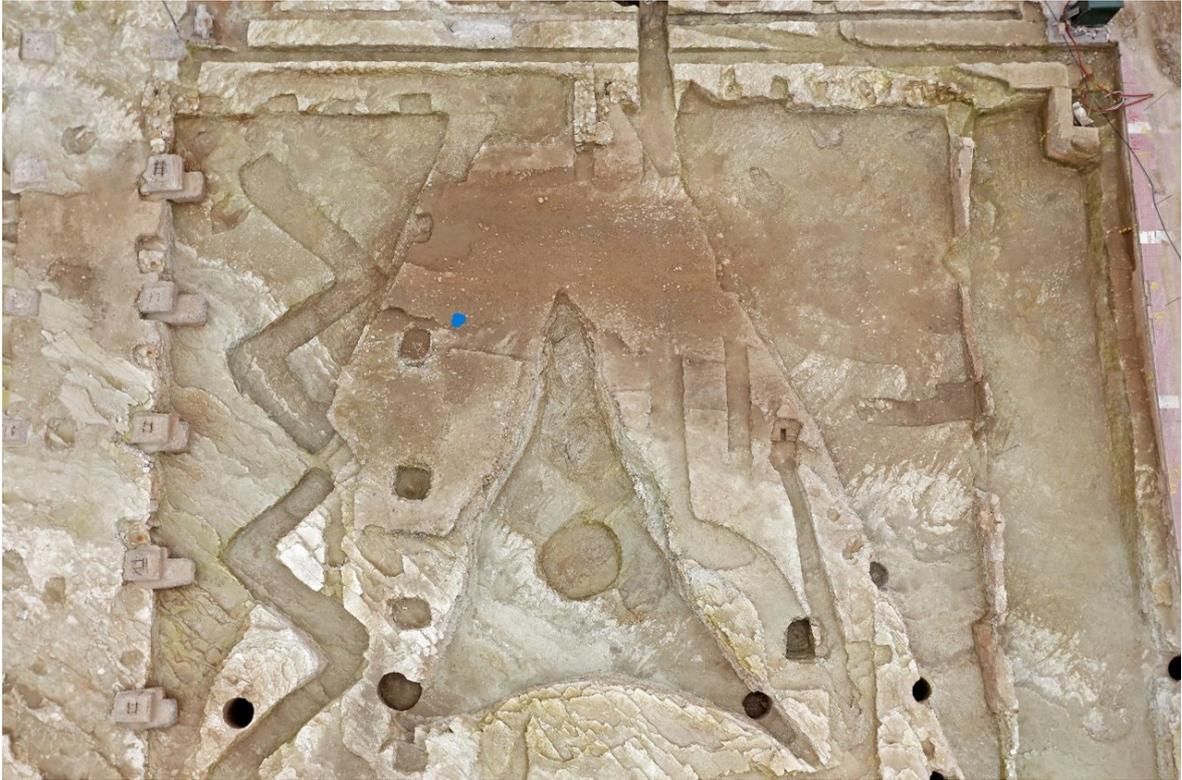
Χάρτης 2. Απεικόνιση των ανασκαφών στις πλατείες Αγ. Κωνσταντίνου και Κοραή, τις οποίες τέμνει η οδός με κατεύθυνση από ΒΑ προς ΝΔ. Με μπλε σημειώνεται το σημείο εύρεσης του θησαυρού (Πηγή: Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων).

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

Ο θησαυρός που εξετάζεται στην παρούσα μελέτη, βρέθηκε πάνω στο τμήμα της αρχαίας οδού που αποκαλύφθηκε στην πλατεία Αγ. Κωνσταντίνου και η οποία συνεχίζεται και στην παρακείμενη πλατεία Κοραή (Χάρτης 2, Εικ. 1, 2). Είναι πολύ πιθανό να πρόκειται για την οδό που συνέδεε την Αθήνα με τον Πειραιά ήδη από την κλασική αρχαιότητα, διερχόμενη διά μέσου των Μακρών Τειχών, και του ανατολικού αστικού πυλώνα του Πειραιά, ακριβώς βόρεια της σημερινής αποθήκης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων (βλ. Χάρτης 1). Πράγματι, το πλάτος της οδού στο σημείο της αποκάλυψής της, στα 16,50 μ. (Μπερντεμάχερ Γερούσης, υπό έκδ.), ταυτίζεται με το πλάτος του διαμέσου πυλώνα. Ο νοητός άξονας που συνδέει τον διαμέσου πυλώνα, κοντά στον οποίο βρίσκεται και το σημερινό σημείο εισόδου στην πόλη, με την πλατεία Αγ. Κωνσταντίνου, ακολουθεί παράλληλα την πορεία της σημερινής λεωφόρου Ηρώων Πολυτεχνείου, κύριας οδού που διασχίζει τη σύγχρονη πόλη, και όπως είναι γνωστό, το οδικό δίκτυο του Πειραιά δεν θα πρέπει να μεταβλήθηκε πάρα πολύ σε σχέση με το αρχικό σχέδιο του Ιπποδάμου. Η δεύτερη, και αρχαιότερη (Σταϊνχάουερ κ.α. 2012, 46), οδός, η οποία συνέδεε την Αθήνα με το λιμάνι της κατά την κλασική αρχαιότητα, η επονομαζόμενη αμαξιτή, εκκινούσε από το Δίπυλο (Θεοχαράκη 2015, 162–63), ακολουθούσε παράλληλη πορεία με τα Μακρά Τείχη από τα δυτικά και κατέληγε στον δυτικό αστικό πυλώνα (στη σημερινή οδό Κόδρου). Η σημασία της θεωρείται αντίστοιχη με εκείνη της Ιεράς Οδού που συνέδεε την Αθήνα με την Ελευσίνα. Η αμαξιτή οδός καθώς και η διαμέσου των Μακρών Τειχών, προεκτεινόταν εντός του Θεμιστόκλειου τείχους διατρέχοντας όλη την πόλη, της οποίας αποτελούσαν τους βασικούς οδικούς άξονες, ενώ τμήμα της αμαξιτής

Εικ. 1. Η ανασκαφή στις πλατείες Αγ. Κων/νου (πάνω) και Κοραή (κάτω) εκατέρωθεν της σημερινής οδού Βασ. Γεωργίου. Με κόκκινη διαγράμμιση σημειώνεται η πορεία της οδού και με μπλε το σημείο εύρεσης του θησαυρού. Η κόκκινη διαγράμμιση που τέμνει την οδό, ακολουθεί μια υπόθεση που δεν έχει ακόμα επιβεβαιωθεί, της ύπαρξης δηλαδή σε αυτό το σημείο τουλάχιστον για μια χρονική περίοδο, μιας στενότερης οδού, κάθετης στην προηγούμενη πλατεία (Πηγή: Γ. Πέππας, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων).

Εικ. 2. Αεροφωτογραφία του ανατολικού τμήματος της ανασκαφής στην πλατεία Αγ. Κων/νου, με εμφανές τμήμα της αρχαίας οδού. Με μπλε σημειώνεται το σημείο εύρεσης του θησαυρού (Πηγή: Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων).

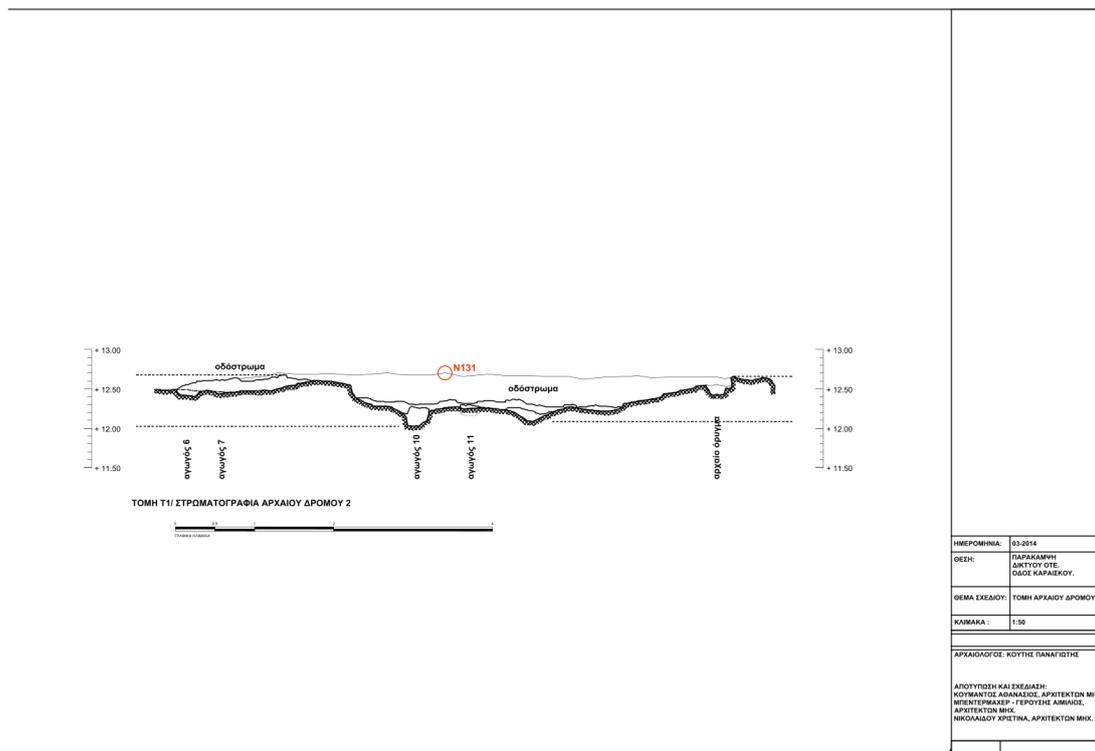
Εικ. 3. Το σημείο εύρεσης του θησαυρού πάνω στο στρώμα 106, με εμφανή τα υλοκείμενα οδοστρώματα (Πηγή: Π. Κουτής, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων).

οδού έχει βρεθεί στα θεμέλια του Δημοτικού Θεάτρου Πειραιά κατά τις ανασκαφές των τελών του 19ου αι. (Αξιώτη 2013, 60' στην πραγματικότητα, η σημερινή Ηρώων Πολυτεχνείου βρίσκεται στο μέσον αυτών των δύο κεντρικών οδικών αξόνων). Σε περίπτωση πολιορκίας, η διαμέσου των Μακρών Τειχών οδός αποτελούσε τον μοναδικό τρόπο επικοινωνίας της Αθήνας με το λιμάνι της (Garland 2001, 145). Με την ήττα των Αθηναίων στον Πελοποννησιακό πόλεμο, τα Μακρά Τείχη, παρά την επισκευή τους στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. (Θεοχαράκη 2015, 42), ποτέ δεν ξαναβρήκαν τη χρηστική αλλά ούτε και τη συμβολική τους λειτουργία. Περιοδικά, η επιφάνεια των πλατειών οδών της πόλης, επιστρωνόταν ξανά με κρατική δαπάνη (βλ. *IG II²* 380), συχνά με αφορμή κάποια θρησκευτική γιορτή (Garland 2001, 144), και κάτι τέτοιο αποκαλύπτεται από την ανασκαφική εικόνα της οδού που εξετάζουμε. Στην εποχή που βρισκόμαστε, είναι εμφανές ότι δεν έχουμε πια τα οδοστρώματα που χαρακτήριζαν την οδό των κλασικών χρόνων (βλ. την ανασκαφική φωτογραφία της Εικ. 3). Πρόκειται πλέον περισσότερο για μια ταχεία πρόχειρη επιστρωση με σκοπό τη διατήρηση του οδικού άξονα. Ενδεχομένως να είχε μειωθεί και το πλάτος της οδού, καθώς κατά το 2ο και 3ο αι. μ.Χ., ίσως σε συνδυασμό με το φαινόμενο της συμπύκνωσης της οικιστικής περιοχής, παρατηρείται τάση επέκτασης της οικοδομικής γραμμής σε βάρος του πλάτους των οδών (Σταϊνχάουερ 2009, 241–42). Ωστόσο, το σύνολο των νομισμάτων που ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια των σωστικών ανασκαφών αναμένεται να πιστοποιήσει τη συνέχιση της χρήσης της διαμέσου οδού και τη σημασία της, ιδιαίτερα εντός του αστικού ιστού, τόσο στην ελληνιστική όσο και στη ρωμαϊκή περίοδο.

Το τμήμα της οδού που έχει αποκαλυφθεί στην πλατεία Αγ. Κωνσταντίνου, βρίσκεται οριακά εκτός οικιστικής περιοχής, σύμφωνα με στοιχεία που δείχνουν ότι κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, η κατοίκηση περιορίστηκε στο τμήμα μεταξύ Κανθάρου και Ζέας, εγκαταλείποντας τόσο τη χερσόνησο της Ακτής, όσο και τις βόρειες παρυφές της Μουνιχίας που κατοικούνταν κατά την κλασική και, ίσως ελληνιστική, περίοδο (Grigoropoulos 2005, 40' ο συγγραφέας υποστηρίζει μάλιστα, σε αντίθεση με τη μέχρι τώρα επικρατούσα άποψη, καταρχάς πως η συρρίκνωση της οικιστικής περιοχής, ξεκίνησε ήδη από τα ελληνιστικά χρόνια, και επομένως δεν αποτελεί επίπτωση της καταστροφής του Σύλλα, και κατά δεύτερον, πως δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι συνεπάγεται παράλληλη μείωση του πληθυσμού, δεδομένου ότι ακόμα και κατά την κλασική περίοδο, ο Πειραιάς δε φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένος' βλ. επίσης Grigoropoulos 2009). Πράγματι, υπάρχουν κατάλοιπα κτισμάτων συνολικά από τη ρωμαϊκή περίοδο, πιθανότατα προγενέστερα των αρχών του 4ου αι. μ.Χ. που εξετάζουμε εδώ (βλ. Grigoropoulos 2005, χάρτης εικ. 21, όπου το σημείο εύρεσης του θησαυρού αντιστοιχεί περίπου στο σημείο με τον αριθμό 2). Φαίνεται λοιπόν ότι το σημείο αυτό της πόλης κατά την περίοδο που μας ενδιαφέρει, βρισκόταν εκτός πυρήνα' ωστόσο θα πρέπει να ήταν σχετικά πολυσύχναστο λόγω της διατήρησης της οδού, κάτι που μας οδηγεί, όπως θα δούμε, σε μια απόπειρα ερμηνείας.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

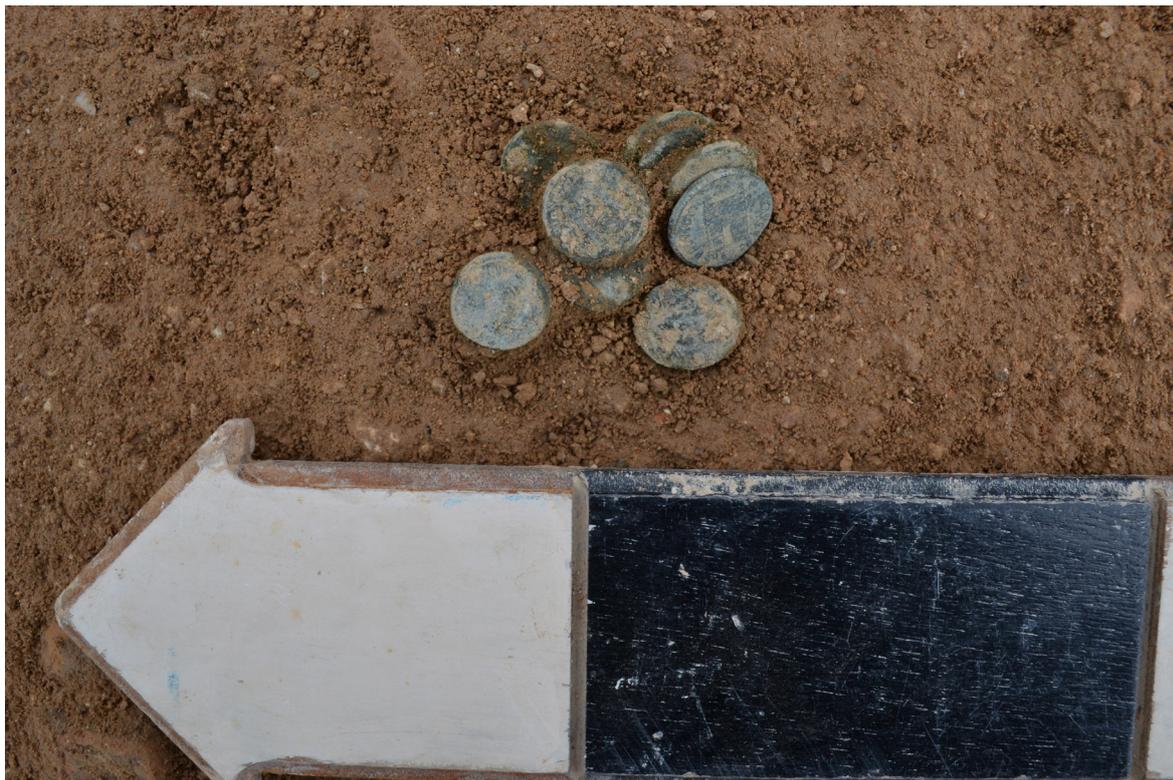
Το σύνολο των νομισμάτων βρέθηκε πάνω στο στρώμα 106 της αρχαίας οδού (Εικ. 3, Χάρτης 3). Το υπερκείμενο στρώμα 105 περιείχε λίγα χάλκινα αντικείμενα καθώς και κεραμική, ποικίλων περιόδων, σχημάτων και διακόσμησης. Η κεραμική αποτελείται στην πλειονότητά της από σώματα ακόσμητων αγγείων, κυρίως αμφορέων, αλλά και αρκετών επιτραπέζιων και κάποιων μαγειρικών σκευών. Τα επιτραπέζια αγγεία είναι κυρίως ακόσμητα, δεν μαρτυρείται δηλαδή το ποσοστό των μελαμβαφών και ερυθροβαφών που εντοπίζονται σε άλλα σημεία της πόλης κατά την πρώιμη και μέση ρωμαϊκή περίοδο (Γρηγορόπουλος 2010, 676–77), κάτι που όμως μπορεί να οφείλεται και στη φύση της συγκεκριμένης θέσης. Στο υλικό συμπεριλαμβάνεται θραύσμα «μεγαρικού σκύφου», θραύσμα κεραμικής *terra sigillata*, ανοιχτού μάλιστα σχήματος, καθώς και θραύσματα τεφρής λεπτής κεραμικής, πιθανώς του 2ου αι. μ.Χ. (Γρηγορόπουλος 2010, 676). Το ποσοστό των διαγνωστικών οστράκων –κυρίως λαβές αλλά και χείλη και κάποιες βάσεις– σε σχέση με τα σώματα, υποδεικνύει ότι η απόθεση τους είναι μάλλον δευτερογενής. Η κυριαρχία των οστράκων τοπικής κεραμικής σε σχέση με την εισηγμένη θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι επιβεβαιώνει τη χρονολόγηση του στρώματος στα μέσα του 4ου αι. (Γρηγορόπουλος 2010, 677).

Χάρτης 3. Στρωματογραφία της οδού. Με κόκκινο σημειώνεται το σημείο εύρεσης του θησαυρού. Λόγω των εκτεταμένων παραβιάσεων που έγιναν κατά τη διαμόρφωση της σύγχρονης πλατείας Αγ. Κωνσταντίνου, η ανασκαφή δεν διενεργήθηκε, καθ' όλη τη διάρκεια της, σε ανασκαφικά τετράγωνα, με αποτέλεσμα την αδυναμία αποτύπωσης της στρωματογραφίας κατά το χρόνο των ανασκαφικών εργασιών. Ο στρωματογραφικός χάρτης που δημοσιεύεται εδώ, σχεδιάστηκε σε μεταγενέστερο χρόνο από την ανασκαφή, με βάση τα ανασκαφικά ημερολόγια (Πηγή: Α. Μπεντερμάχερ Γερούσης, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων).

Η θέση των νομισμάτων, καθώς και η εικόνα που δίνει η κεραμική, οδηγεί στη σκέψη ότι ολόκληρο το στρώμα αποτελεί υλικό αναμοχλευθέντων στρωμάτων από τη γύρω οικιστική περιοχή, το οποίο μεταφέρθηκε για την επίστρωση του δρόμου, ίσως την περίοδο βασιλείας του Κωνσταντίνου Α', μετά τη μεταφορά της πρωτεύουσας, οπότε χρονολογούνται και άλλες οικοδομικές επεμβάσεις. Το φερτό υλικό θα μπορούσε να προέρχεται από προγενέστερη οικιστική περιοχή κοντά στο σημείο εύρεσης, η οποία θα είχε πάψει να κατοικείται. Αντίθετα η οδός παρέμεινε σε χρήση για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, συνδέοντας την Αθήνα με το λιμάνι. Θα πρέπει, δηλαδή, να φανταστεί κανείς το σημείο αυτό της πόλης να έχει απωλέσει τον οικιστικό του χαρακτήρα και οι εργασίες επισκευών που γίνονται να αφορούν μόνο στη διατήρηση της οδικής σύνδεσης με την Αθήνα.

Η κεραμική δεν επιτρέπει να πούμε με βεβαιότητα εάν το στρώμα είναι σύγχρονο της απόθεσης των νομισμάτων, στο β' τέταρτο του 4ου αι. μ.Χ. Προκύπτουν επομένως οι εξής πιθανότητες. Καταρχάς ενδέχεται και τα νομίσματα να αποτελούν μέρος φερτού υλικού από κάποιο άλλο κοντινό σημείο και να μεταφέρθηκαν μαζί με χώμα και όστρακα για την επίστρωση του δρόμου. Σε αυτή την περίπτωση, η επισκευή θα μπορούσε να έχει λάβει χώρα σε χρονολογία αρκετά μεταγενέστερη από αυτήν της απόθεσης του θησαυρού, αλλά πιθανότατα πριν από την επιδρομή του Αλάρικου το 396 μ.Χ. Εναλλακτικά, τα νομίσματα θα μπορούσαν να βρίσκονται εξαρχής πάνω στην οδό, πριν την απόθεση του υπερκείμενου στρώματος. Σε αυτή την περίπτωση, επιβεβαιώνεται η άποψη του ανασκαφέα ότι πρόκειται για τυχαία απώλεια (βλ. Κουτής 2013, 131). Αν δεχτούμε το ενδεχόμενο αυτό, θα πρέπει ακολούθως να υποθέσουμε ότι η επισκευή του δρόμου έλαβε χώρα σχετικά άμεσα μετά την απώλεια και επομένως το στρώμα 105 είναι σύγχρονο των νομισμάτων. Στην περίπτωση αυτή, το φερτό υλικό θα μπορούσε ίσως ακόμα και να έχει μεταφερθεί από πιο μακριά, δεδομένου ότι με την πάροδο των χρόνων ενισχύεται η συρρίκνωση της κατοικημένης περιοχής.

Εικ. 4. Το εύρημα (Πηγή: Π. Κουτής, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων).

Το βέβαιο πάντως, εξετάζοντας τις φωτογραφίες της ανασκαφής (Εικ. 3, 4), είναι ότι τα νομίσματα βρίσκονταν αποθηκευμένα όλα μαζί μέσα σε κάποιο φθαρτό υλικό (ξύλο ή ύφασμα) που χάθηκε, αφήνοντάς τα να σχηματίζουν μία μάζα.

ΑΞΙΑ ΤΟΥ ΘΗΣΑΥΡΟΥ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

Η πολύ καλή κατάσταση διατήρησης των νομισμάτων υποδηλώνει ότι δεν μεσολάβησε πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα από την κοπή έως την έξοδό τους από την κυκλοφορία (βλ. στον κατάλογο τους δείκτες φθοράς. Πρόκειται για ένα μέγεθος που χρησιμοποιείται τα τελευταία χρόνια από την έρευνα με σκοπό, εκκινώντας από μία κρίση εν πολλοίς υποκειμενική, να καταλήξει στην κατάταξη των νομισμάτων ενός συνόλου με βάση το βαθμό φθοράς, κάτι που θα μπορούσε να παρέχει πληροφορίες τόσο για τη σχετική χρονολόγηση των νομισμάτων, όσο και για το χρόνο κυκλοφορίας τους από την έκδοση μέχρι την απόθεσή τους. Εδώ χρησιμοποιείται μία κλίμακα από 0 (μέγιστο ποσοστό φθοράς) έως 6 (άριστη κατάσταση διατήρησης). Για τη μέθοδο και για μια ενδεικτική κατάταξη ρωμαϊκών νομισμάτων βάσει αυτής, βλ. Doyen 2007· Doyen κ. α. 2010). Θα ορίσουμε λοιπόν ως χρονολογία απόθεσης του θησαυρού το έτος 336–337 μ.Χ. Η σχετική χρονική εγγύτητα των νομισμάτων συνηγορεί υπέρ της θεωρίας της απώλειας έναντι του αποθησαυρισμού, αφού συνήθως ένας θησαυρός που προκύπτει από αποταμίευση, σχηματίζεται σταδιακά κατά τη διάρκεια πολλών χρόνων και διαφορετικών κοπών.

Η υποδιαίρεση που απαντά στον θησαυρό (η ae3) αποτελεί τη βασική χάλκινη υποδιαίρεση της εποχής του Κωνσταντίνου. Πρόκειται για μια υποβάθμιση του *φόλλι*, στην οποία προχώρησαν από κοινού ο Κωνσταντίνος με τον Λικίνιο μετά το 313 μ.Χ., ενώ, από το 336 μ.Χ. και εξής, το βάρος του χάλκινου νομίσματος μειώνεται ακόμα περισσότερο, με αποτέλεσμα την εμφάνιση της υποδιαίρεσης ae4 (Sear 1988, 323). Στις ανατολικές

επαρχίες της εποχής του Διοκλητιανού, σύμφωνα με το Διάταγμα των Τιμών του 301 μ.Χ., 66 περίπου *denarii communes* (d. c., το νόμισμα με βάση το οποίο υπολογίζονται όλες οι τιμές του διατάγματος και το οποίο περιέχει ένα ποσοστό αργύρου, τόσο μικρό όμως ώστε να θεωρείται ότι η μεταλλική του αξία δεν υπερέβαινε σχεδόν καθόλου αυτήν του χαλκού) αντιστοιχούν σε έναν *modium* (6,8 χγρ) σίτου και 40 d. c. σε έναν *modium* κριθαριού (Rathbone 2013, 6, πίνακας στοιχείο 12). Θα πρέπει φυσικά να έχουμε υπόψη μας τόσο τη χρονική απόσταση από το εν λόγω διάταγμα, όσο και τη γεωγραφική απόσταση του Πειραιά από τη Ρώμη (βλ. Temin 2017, 29–52 για την άποψη ότι η ρωμαϊκή αυτοκρατορία χαρακτηριζόταν από ένα ενοποιημένο σύστημα εμπορίου κατά το οποίο οι τιμές μειώνονταν αντιστρόφως ανάλογα σε σχέση με την απόσταση των επαρχιών από τη Ρώμη. Σε αυτό το συλλογισμό θα πρέπει να προστεθεί ο επιπλέον παράγοντας της ύπαρξης, στη χρονική περίοδο που εξετάζουμε, ενός δεύτερου πολυπληθούς κέντρου, της Κωνσταντινούπολης). Ακόμα, πρέπει να έχουμε κατά νου ότι οι τιμές αυτές είναι ουσιαστικά εικονικές, γιατί αποδείχθηκε ότι το διάταγμα είχε αποτύχει και παραβιαζόταν ήδη πολύ σύντομα μετά την υπογραφή του. Παρ' όλα αυτά, όπως προαναφέρθηκε, αποτελεί τη μόνη διαθέσιμη σήμερα δυνατότητα προσέγγισης των τιμών της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας κατά την περίοδο που μας ενδιαφέρει. Δεδομένου του υπολογισμού της ημερήσιας *per capita* κατανάλωσης σίτου σε 0,1 *modius*, δηλαδή περίπου μισό κιλό (Temin 2017: για τη Ρώμη υπολογίζεται ετησίως *per capita* κατανάλωση σίτου 30–40 *modii*), υπολογίζεται ότι το ποσό που θα ξόδευε ένας Ρωμαίος του 4ου αι. μ.Χ. αποκλειστικά για να προμηθευτεί τη βασική τροφή του θα ήταν 6,66 d. c. (εδώ επιλέγουμε, κατά το πρότυπο των περισσότερων μελετητών, να αναφερθούμε μόνο στο βασικό αγαθό του σίτου, ωστόσο, για μια επισκόπηση των γενικών καθημερινών εξόδων ενός Ρωμαίου του 4ου αι. μ.Χ., αυτό που αποκαλείται «καλάθι του καταναλωτή», βλ. Allen 2009). Σύμφωνα πάντα με το Διάταγμα του Διοκλητιανού, ένας στρατιώτης λάμβανε ως μισθό ετησίως 1200 d. c., συν κάποιες κρατικές δωρεές από 10.000 ως 20.000, κάτι που μας οδηγεί στο ποσό των 30 περίπου d. c. την ημέρα, εκτός αν ήταν πολίτης της Ρώμης ή της Κωνσταντινούπολης, περίπτωση κατά την οποία λάμβανε επίσης την κρατική δωρεά της *annona*. Ακολούθως, το ημερήσιο εισόδημα ενός ανειδίκευτου εργάτη κυμαινόταν κοντά στους 25 d. c. κι ενός ειδικευμένου εργάτη στους 50, συν κάποια επιδόματα διατροφής (Rathbone 2013, 10–1).

Με βάση τους παραπάνω υπολογισμούς, τα νομίσματα του πειραιϊκού θησαυρού συνιστούν ένα ποσό σίγουρα πολύ μικρότερο του βασικού ημερομισθίου. Η χαμηλή αξία του θησαυρού συνηγορεί στην υπόθεση ότι αποτελούσε το περιεχόμενο ενός πουγκιού για τα καθημερινά έξοδα, το οποίο εύκολα χάθηκε, και, αν και πάνω σε ένα δρόμο σχετικά μεγάλης κυκλοφορίας, διέλαθε της προσοχής (βλ. Callatay 2016, 242).

Η ΕΙΚΟΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΑΤΤΙΚΗ

Προσπαθώντας να ερμηνεύσουμε το παραπάνω σύνολο των νομισμάτων, διαπιστώνουμε ότι δεν καταγράφονται άλλοι θησαυροί αυτής της περιόδου στον Πειραιά αλλά και γενικότερα στην Αττική. Ωστόσο, υπάρχει το ενδεχόμενο, ειδικά στα ευρήματα του συγκεκριμένου δρόμου, της ύπαρξης θησαυρών που έχουν διασκορπιστεί και δεν αναγνωρίστηκαν ως τέτοιοι κατά τη διάρκεια της ανασκαφής.

Θα πρέπει ακόμα να σημειωθεί, επιβεβαιώνοντας την έλλειψη άλλων τέτοιων ευρημάτων, ότι δεν είναι γνωστή κάποια ιστορική συνθήκη σε αυτή τη χρονική στιγμή, η οποία να προκάλεσε αισθήματα γενικευμένης ανασφάλειας οδηγώντας σε πρακτικές αποθησαυρισμού. Απεναντίας, όπως έχει ήδη αναφερθεί, πιθανώς πρόκειται για μια από τις τελευταίες περιόδους ακμής του Πειραιά, κατά την οποία, παρεμβάσεις των αυτοκρατόρων στην μικρο-οικονομία, π.χ. με τη μορφή διανομής σίτου, είχαν στόχο να αποτρέψουν τους πολίτες από τέτοιες πρακτικές οι οποίες θα αποτελούσαν ανασταλτικούς παράγοντες στη λειτουργία του εμπορίου (Temin 2017, 33).

Όσον αφορά ωστόσο τους νομισματικούς τύπους, υπάρχουν μεμονωμένα ανασκαφικά ευρήματα που επιβεβαιώνουν την εκτεταμένη κυκλοφορία τους στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας. Συγκεκριμένα στην Αγορά,

της οποίας τα ευρήματα έχουν γίνει αντικείμενο εκτεταμένων μελετών, οι ανασκαφές έφεραν στο φως περίπου 25 νομίσματα για κάθε χρόνο της περιόδου 307–337 μ.Χ., αριθμός που υποδηλώνει ευρύτατη κυκλοφορία των νομισμάτων του Κωνσταντίνου, και ακολούθως του οίκου του (Thompson 1954, 2). Την περίοδο αυτή η Αθήνα εξελίσσεται σε κέντρο γραμμάτων και πολιτισμού και χώρο συγκέντρωσης σπουδαστών, ακαδημαϊκών και λογίων. Στον παρακάτω Πίνακα 1 καταγράφεται η αντιστοιχία κάθε ενός από τα νομίσματα του πειραιϊκού θησαυρού με τον αριθμό νομισμάτων ίδιας κοπής που βρέθηκαν στην αθηναϊκή Αγορά (Thompson 1954).

Νομίσματα θησαυρού Πειραιά	Ποσότητα των νομισμάτων ίδιου τύπου στην Αγορά
1 (αρ. κατ. 1. <i>RIC</i> VII Nicomedia 24)	3 (Thompson 1954, 797)
1 (αρ. κατ. 2. <i>RIC</i> VII Siscia 47)	4 (Thompson 1954, 835)
1 (αρ. κατ. 3. <i>RIC</i> VII Siscia 161)	-
1 (αρ. κατ. 4. <i>RIC</i> VII Cyzicus 27)	1 (Thompson 1954, 1095)
1 (αρ. κατ. 5. <i>RIC</i> VII Nicomedia 153)	8 (Thompson 1954, 868)
1 (αρ. κατ. 6. <i>RIC</i> VII Antioch 84)	1 (Thompson 1954, 887)
1 (αρ. κατ. 7. <i>RIC</i> VII Heraclea 116)	7 (Thompson 1954, 855)
1 (αρ. κατ. 8. <i>RIC</i> VII Cyzicus 97)	-
1 (αρ. κατ. 9. <i>RIC</i> VII Cyzicus 120)	10 (Thompson 1954, 948)

Πίν. 1. Αντιστοιχία των εννέα νομισμάτων του Πειραιά με την ποσότητα νομισμάτων όμοιου τύπου από την Αγορά. Με έντονη γραφή αναφέρεται η ποσότητα των νομισμάτων στον θησαυρό και ακολουθεί ο αύξων αριθμός στον κατάλογο, ενώ στη δεξιά στήλη δίνεται ο κωδικός του τύπου στον κατάλογο της Thompson. Εξαιτίας του μικρού αριθμού των νομισμάτων του θησαυρού και της ταύτισής τους με διαφορετικούς αριθμούς στο *RIC* VII, κάθε νόμισμα έχει τη δική του αντιστοιχία με αυτό της Αγοράς της Αθήνας. Η εικόνα που θα προκύψει από τη μελέτη του εκτενέστερου αρχαιολογικού υλικού από την ίδια θέση, θα προσφέρει περισσότερα και πιο αξιόπιστα ποσοτικά δεδομένα στα οποία, σαφέστατα, θα συμπεριληφθούν και τα θησαυρικά.

Το άφθονο υλικό από την Αγορά και η μακρόχρονη ως τώρα μελέτη του, μας επιτρέπουν να προβούμε σε μία σύγκριση του ευρήματος του Πειραιά με την Αθήνα όσον αφορά τα ποσοστά εκπροσώπησης κάθε νομισματοκοπείου. Πρόκειται για μια αντιστοιχία στην οποία προχωρούμε, παρά τη διαφορετική φύση ενός θησαυρικού ευρήματος από ένα σώμα μεμονωμένων ανασκαφικών νομισμάτων, ακριβώς λόγω του προηγούμενου συμπεράσματός μας, ότι εξετάζεται εδώ ένας θησαυρός «κυκλοφορίας», και άρα η σύνθεσή του δε θα πρέπει να αποκλίνει πολύ από την τρέχουσα νομισματική κυκλοφορία που αντικατοπτρίζεται στα μεμονωμένα νομίσματα των ανασκαφών. Έτσι, στον Πίνακα 2 καταγράφεται η εκπροσώπηση κάθε νομισματοκοπείου σε αριθμό νομισμάτων από την Αγορά ανάλογα με την παράσταση του εμπροσθότυπου.

	Κων/λη	Κύζικος	Θεσ/κη	Νικομήδεια	Αντιόχεια	Ηράκλεια	Σίσκια
Λικίνιος		9	6	22	3	6	3
Κων/νος Α΄	84	60	44	63	38	21	13
Κων/λη	14	10	10	14	2	10	
Κρίσπος		2	4	2		3	5
Κωνσταντίνος Β΄	247	220	169	131	87	73	18
ΣΥΝΟΛΟ	345	301	233	232	130	113	39

Πίν. 2. Εκπροσώπηση των μεγαλύτερων νομισματοκοπειών στην Αγορά ανάλογα με τον εμπροσθότυπο. Πηγή: Thompson 1954, 6.

Στη συνέχεια γίνεται η ίδια κατηγοριοποίηση για τα νομίσματα του Πειραιά.

	Κων/λη	Κύζικος	Θεσ/κη	Νικομήδεια	Αντιόχεια	Ηράκλεια	Σίσκια
Λικίνιος				1			
Κων/νος Α΄		1		1	1	1	1
Κων/λη		1					
Κρίσπος							1
Κωνσταντίνος Β΄		1					

Πίν. 3. Εκπροσώπηση των μεγαλύτερων νομισματοκοπειών στον Πειραιά ανάλογα με τον εμπροσθότυπο.

Παρατηρούμε την εκπροσώπηση των ίδιων νομισματοκοπειών, του ανατολικού μέρους της αυτοκρατορίας, όπως είναι φυσικό. Απουσιάζουν όμως εντελώς τα νομισματοκοπεία της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης, τα οποία στην Αγορά αντιστοιχούν σε μεγάλο ποσοστό του συνόλου (η Κωνσταντινούπολη αντιστοιχεί στο 25% στα ευρήματα της Αγοράς). Φυσικά το δείγμα από τον Πειραιά είναι πολύ μικρό και σε καμία περίπτωση συγκρίσιμο με το δείγμα της Αγοράς, ακριβώς γι' αυτό όμως θα περίμενε κανείς να πλεονάζει η αντιπροσώπευση των νομισματοκοπειών που κυριαρχούσαν στην περιοχή. Η απουσία της Κωνσταντινούπολης καθίσταται επομένως αξιοπρόσεκτη. Δεν εντοπίζεται, τουλάχιστον με τα μέχρι σήμερα δεδομένα, κάποιο στοιχείο που θα μπορούσε να διαφοροποιήσει την προέλευση των νομισμάτων ανάμεσα στον Πειραιά και την Αθήνα, δεδομένου ότι το εμπόριο και γενικότερα οι μετακινήσεις, ήταν σε μεγάλο βαθμό θαλάσσιες και άρα ο Πειραιάς και η Αθήνα συνδέονταν μέσω του ίδιου δρόμου με τα μεγάλα αστικά κέντρα του βορρά. Δυστυχώς δεν υπάρχουν καταγεγραμμένοι θησαυροί από τον Πειραιά κατά τα ρωμαϊκά ή ακόμα και τα πρώιμα βυζαντινά χρόνια, ώστε να διαπιστώσουμε αν η απόκλιση αυτή από τα ευρήματα της Αθήνας είναι χαρακτηριστικό που παρατηρείται διαχρονικά. Η μόνη υπόθεση που θα μπορούσε να έχει κάποια βάση θα ήταν η εξής: αν το σύνολο του Πειραιά αποτελούσε προϊόν αποθησαυρισμού που πραγματοποιήθηκε σε κάποιο βάθος χρόνου από κάποιον ιδιώτη χαμηλής οικονομικής επιφάνειας, τότε, δεδομένου ότι το νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης δραστηριοποιείται αργότερα από τα υπόλοιπα, θα μπορούσε να εξηγηθεί η απουσία του από το θησαυρό. Πράγματι, οι χάλκινες κοπές της Κωνσταντινούπολης χρονολογούνται από τα τέλη του 326 μ.Χ. και εξής, και μάλιστα, το πρώτο διάστημα παρουσιάζουν μικρή παραγωγή, μόνο από δύο εργαστήρια (*RIC VII*, 566). Όπως φαίνεται άλλωστε στον κατάλογο, πέντε από τα εννέα νομίσματα χρονολογούνται πριν από το 330 μ.Χ., οπότε θα πρέπει να υπολογιστεί ότι το νομισματοκοπείο είχε αρχίσει να εκδίδει πραγματικά μεγάλες ποσότητες. Η θεωρία του αποθησαυρισμού ωστόσο, έχει ήδη απορριφθεί για λόγους που αναφέρθηκαν στην προηγούμενη ενότητα, και επιπλέον, δεν απαντά στο ερώτημά μας όσον αφορά το νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης, το οποίο λειτουργεί κανονικά και μάλιστα παίζει πολύ σημαντικό ρόλο λόγω της θέσης της πόλης εντός του θεάτρου των πολεμικών επιχειρήσεων μεταξύ Κωνσταντίνου και Λικινίου (*RIC VII*, 492).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Εν κατακλείδι, η σημασία του ευρήματος έγκειται στην πολύ καλή κατάσταση διατήρησης, η οποία επιτρέπει τη βέβαιη ταύτιση σχεδόν, όλων των νομισμάτων, αλλά και στην εύρεσή του σε μια περιοχή όπως ο Πειραιάς, η οποία για διάφορους λόγους που σχετίζονται τόσο με την ιστορική εξέλιξη και τη διαμόρφωση της σύγχρονης πολεοδομίας, όσο και με τη μακρόχρονη επισκίασή του από την Αθήνα, δεν έχει ανασκαφεί και μελετηθεί όσο θα έπρεπε (βλ. Grigoriopoulos 2005, 3). Κάτω από το σύγχρονο αστικό ιστό, αρχίζουμε πλέον να υποπτευόμαστε τα ίχνη μιας γοητευτικής εξέλιξης στο χρόνο, ειδικά από τη στιγμή που ο Πειραιάς αποξενώνεται λόγω των ιστορικών συνθηκών από το μεγάλο γείτονα, την Αθήνα, και ακολουθεί το δικό του ξεχωριστό μονοπάτι. Στο πλαίσιο της δημοσίευσης του παρόντος θησαυρού δε θα πρέπει να παρασυρθούμε σε συμπεράσματα για τη γενικότερη οικονομική και κοινωνική κατάσταση της πόλης τον 4ο μεταχριστιανικό αιώνα, τα οποία δεν επιβεβαιώνονται, όπως θα θέλαμε, από το εύρημα. Δε μπορούμε όμως να αποφύγουμε τη διατύπωση κάποιων σκέψεων, που ξεκινούν αρχικά με τη μορφή της εικασίας, αναμένοντας επιβεβαίωση στο μέλλον. Παρόλο που ο θησαυρός αποτελείται από κοινά νομίσματα που θα πρέπει να κυκλοφορούσαν σε κάθε χέρι τον 4ο αι. μ.Χ., η εύρεσή τους ως συνόλου και το ιδιαίτερο αρχαιολογικό τους πλαίσιο, αν εξεταστούν προσεκτικά, μπορούν να οδηγήσουν σε κάποια πρώτα συμπεράσματα.

Καταρχάς, από το αρχαιολογικό πλαίσιο, φαίνεται να επιβεβαιώνεται η εικόνα μιας πόλης που γνώρισε αλλεπάλληλες φάσεις ακμής και παρακμής στην ύστερη αρχαιότητα, χωρίς να απωλέσει ωστόσο χαρακτηριστικά στοιχεία που προέκυψαν από τη γεωγραφική θέση και τον προγενέστερο ρόλο της. Παραμένοντας στη σκιά όσον αφορά τις γραπτές πηγές, ο Πειραιάς του 4ου αι. μ.Χ. ευεργετείται ωστόσο και αυτός από την ακμή που χαρακτήρισε την περίοδο του Κωνσταντίνου, εξακολουθεί να υποδέχεται τους εμπόρους και τους φιλομαθείς που μετακινούνται ελεύθερα εντός της ενιαίας αυτοκρατορίας, και φροντίζει στοιχειωδώς να συντηρεί βασικές δομές όπως το λιμάνι και η οδική σύνδεση με την πόλη.

Όσον αφορά το ίδιο το εύρημα, τα στοιχεία που έχουν αναφερθεί παραπάνω επιβεβαιώνουν την άποψη του ανασκαφέα ότι ο θησαυρός αποτελεί προϊόν τυχαίας απώλειας κάποιου περαστικού πάνω στη διαδρομή που συνέδεε τον Πειραιά με την Αθήνα, το περιεχόμενο ενός μέσου πορτοφολιού της εποχής, που στη συνέχεια, χάρη σε μια επίστρωση του δρόμου θάβεται και παραμένει εκεί για αιώνες μετά την εγκατάλειψη της πόλης. Πρόκειται δηλαδή για έναν θησαυρό «κυκλοφορίας», που αντικατοπτρίζει τη νομισματική εικόνα σε μια δεδομένη χρονική στιγμή. Η απουσία κάθε εμπρόθετης δράσης κατά την απόθεση αλλά και μετά από αυτήν, που οδήγησε στην παραμονή σε έναν δημόσιο δρόμο ενός υλικού με κάποια ονομαστική, αν μη τι άλλο, αξία, γεννά ίσως ερωτήματα σχετικά με την οικονομική κατάσταση του πληθυσμού αυτή την περίοδο. Γενικά όμως θα πρέπει να υποθέσουμε ότι, παρόλο που κατά πάσα πιθανότητα διέρχονταν μεγάλα ποσά από τον Πειραιά λόγω της θέσης του και της λειτουργίας του λιμανιού, το επίπεδο διαβίωσης του μέσου κατοίκου δε θα ήταν ιδιαίτερα υψηλό.

Για λόγους που δε μπορούν ακόμα να εξηγηθούν, ο θησαυρός μοιάζει να αποκλίνει από τις γενικότερες τάσεις νομισματικής κυκλοφορίας όπως αποτυπώνονται στην Αγορά. Αποτελεί ωστόσο βεβαιασμένη γενίκευση η υπόθεση ότι συνολικά η νομισματική εικόνα του Πειραιά του 4ου αι. μ.Χ. διαφέρει από εκείνη της Αθήνας.

Η διαχρονική σημασία της οδού παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην προσπάθεια κατανόησης του ρόλου που διαδραμάτισε ανά τους αιώνες η πόλη, και επιφυλασσόμαστε για μια μελλοντική εξέταση του συνόλου των νομισμάτων του δρόμου, που θα καταλήξει σε σαφέστερα αποτελέσματα, διευρύνοντας τις γνώσεις μας για το μεγάλο λιμάνι.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

1. Λικίνιος, 317–320 μ.Χ.

Νικομήδεια, Βιθυνία

Διάμετρος 19,5 χιλ.

Βάρος 2,53 γρ.

Άξονας 11

Δείκτης φθοράς 4

Εμπροσθότυπος: IMP LICINIUS AUG. Προτομή Λικίνιου αρ., με δάφνη και ιμάτιο, σκήπτρο στο δεξί χέρι, κύλινδρος στο αριστερό.

Οπισθότυπος: IOVI CONS-ERVATORI AUGG, Ζευς γυμνός αρ., με χλαμύδα στερεωμένη στον αριστερό ώμο, στηριζόμενος με το αριστερό χέρι σε σκήπτρο, στο δεξί χέρι Νίκη πάνω σε σφαίρα. Αριστερά στο πεδίο κλαδί φοίνικα. Νομισματοκοπείο: SMN

RIC VII Nicomedia 24

Αρ. ευρ. ΜΠ 24240

2. Κωνσταντίνος Α΄, 318 μ.Χ.

Σίσκια, Παννονία

Διάμετρος 18 χιλ.

Βάρος 3,46 γρ.

Άξονας 12

Δείκτης φθοράς 6

Εμπροσθότυπος: IMP CONSTANTINUS P F AUG. Προτομή Κωνσταντίνου Α΄ δ., με δάφνη, κράνος και θώρακα.

Οπισθότυπος: VICTORIAE LAETAE PRINC PERP. Δύο φτερωτές Νίκες με ιμάτιο, αντικρυστά, με ασπίδα με την επιγραφή VOT/P R πάνω σε βωμό με αστέρι. Νομισματοκοπείο: ASIS*

RIC VII Siscia 47

Αρ. ευρ. ΜΠ 24238

3. Κωνσταντίνος Α΄, 320–321 μ.Χ.

Σίσκια, Παννονία (;)

Διάμετρος 19 χιλ.

Βάρος 3,28 γρ.

Άξονας 6

Δείκτης φθοράς 5

Εμπροσθότυπος: IUL CRIS-PUS NOB C. Κεφαλή Κρίσπου με δάφνη δ.

Οπισθότυπος: CAESARUM NOSTRORUM, δάφνινο στεφάνι με την επιγραφή VOT/V. Νομισματοκοπείο: ASIS* (;)

RIC VII Siscia 161

Αρ. ευρ. ΜΠ 24239

4. Κωνσταντίνος Α΄, 324–325 μ.Χ.

Κύζικος, Μυσία

Διάμετρος 18 χιλ.

Βάρος 3,10 γρ.

Άξονας 12

Δείκτης φθοράς 5

Εμπροσθότυπος: FL IUL CONSTANTIUS NOB C. Προτομή Κωνσταντίου Β΄ αρ., με δάφνη και θώρακα.

Οπισθότυπος: PROVIDEN-TIAE CAESS. Πύλη στρατοπέδου με δύο πυργίσκους και 7 σειρές λίθων, ενδιάμεσα αστέρι. Νομισματοκοπείο: SMK €

RIC VII Cyzicus 27

Αρ. ευρ. ΜΠ 24235

5. Κωνσταντίνος Α΄, 328–329 μ.Χ.

Νικομήδεια, Βιθυνία

Διάμετρος 18,5 χιλ.

Βάρος 3,36 γρ.

Άξονας 6

Δείκτης φθοράς 6

Εμπροσθότυπος: CONSTAN-TINUS AUG. Κεφαλή Κωνσταντίνου Α΄ δ. με μαργαριταρένιο διάδημα.

Οπισθότυπος: PROVIDEN-TIAE AUGG. Πύλη στρατοπέδου με δύο πυργίσκους και 7 σειρές λίθων, ενδιάμεσα αστέρι. Νομισματοκοπείο: SMNΔ

RIC VII Nicomedia 153

Αρ. ευρ. ΜΠ 24242

6. Κωνσταντίνος Α΄, 329–330 μ.Χ.

Αντιόχεια, Συρία

Διάμετρος 20 χιλ.

Βάρος 3,25 γρ.

Άξονας 7

Δείκτης φθοράς 5

Εμπροσθότυπος: CONSTANTI-NUS MAX AUG. Προτομή Κωνσταντίνου Α΄ δ., με διάδημα με ρόδακες, μάτιο και θώρακα.

Οπισθότυπος: PROVIDEN-TIAE AUGG. Πύλη στρατοπέδου με δύο πυργίσκους και 11 σειρές λίθων, ενδιάμεσα αστέρι. Νομισματοκοπείο: SMANTE

RIC VII Antioch 84

Αρ. ευρ. ΜΠ 24236

7. Κωνσταντίνος Α΄, 330–333 μ.Χ.

Ηράκλεια, Θράκη

Διάμετρος 19 χιλ.

Βάρος 2,65 γρ.

Άξονας 11

Δείκτης φθοράς 4

Εμπροσθότυπος: CONSTANTI-NUS MAX AUG. Προτομή Κωνσταντίνου Α΄ δ., με διάδημα με ρόδακες, ιμάτιο και θώρακα.

Οπισθότυπος: GLOR-IA EXERC-ITUS. Δύο στρατιώτες με θώρακα και ιμάτιο, αντικρυστά, με δόρυ ο καθένας στο έξω χέρι και το μέσα χέρι στηριζόμενο σε ασπίδα, ενδιάμεσα δύο τρόπαια. Νομισματοκοπείο: •SMHB (ή Γ)

RIC VII Heraclea 116

Αρ. ευρ. ΜΠ 24241

8. Κωνσταντίνος Α΄, 332–335 μ.Χ.

Κύζικος, Μυσία

Διάμετρος 17 χιλ.

Βάρος 2,65 γρ.

Άξονας 1

Δείκτης φθοράς 5

Εμπροσθότυπος: CONSTANTINUS IUN NOB C. Προτομή Κωνσταντίνου Β΄ δ. με δάφνη και θώρακα.

Οπισθότυπος: GLOR-IA EXERC-ITUS. Δύο στρατιώτες με θώρακα και ιμάτιο, αντικρυστά, με δόρυ ο καθένας στο έξω χέρι και το μέσα χέρι στηριζόμενο σε ασπίδα, ενδιάμεσα δύο τρόπαια. Νομισματοκοπείο: •SMKE

RIC VII Cyzicus 97

Αρ. ευρ. ΜΠ 24237

9. Κωνσταντίνος Α΄, 335–336 μ.Χ.

Κύζικος, Μυσία (;)

Διάμετρος 18 χιλ.

Βάρος 2,59 γρ.

Άξονας 11

Δείκτης φθοράς 6

Εμπροσθότυπος: CONSTAN-TINOPOLI. Προτομή της προσωποποιημένης Κωνσταντινούπολης αρ., με δάφνη, κράνος, αυτοκρατορικό ένδυμα και αντεστραμμένο δόρυ στο δεξί χέρι.

Οπισθότυπος: Φτερωτή Νίκη με ιμάτιο αρ., πάνω σε πλήρη πλοίου, με δόρυ στο δεξί χέρι και ασπίδα στο αριστερό. Νομισματοκοπείο: *SMKB (;)

RIC VII Cyzicus 120 (αλλά με εικονογραφικές διαφορές, εδώ μικρότερος ο διασκελισμός της Νίκης, σχεδόν κατακόρυφο το δόρυ)

Αρ. ευρ. ΜΠ 24234

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα δημοσίευση, η οποία αποτελεί τμήμα της έρευνας που διεξάγω στο πλαίσιο της Διπλωματικής Μεταπτυχιακής μου Εργασίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς την πολύτιμη συνεργασία και την υποστήριξη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων αλλά και των καθηγητών που επιβλέπουν τις μεταπτυχιακές μου σπουδές. Ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστήσω την κ. Στέλλα Χρυσουλάκη, προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων, τον συντονιστή της επιστημονικής ομάδας του έργου, κ. Πώργο Πέππα και τον ανασκαφέα, κ. Παναγιώτη Κουτή, που μου παραχώρησαν το υλικό της ανασκαφής, τα ανασκαφικά ημερολόγια και το φωτογραφικό υλικό, και έλυσαν όσες απορίες γεννήθηκαν στην πορεία της έρευνας, αλλά και τον αρχιτέκτονα κ. Αιμίλιο Μπεντερμάχερ Γερούση, για τα σχέδια που δημοσιεύονται εδώ. Για τις φωτογραφίες ευχαριστώ τον φωτογράφο της Εφορείας κ. Γιάννη Ασβεστά και κυρίως την κ. Φανουρία-Νεκταρία Σαρανταυγά για τον επαγγελματισμό και την προθυμία της. Επίσης, θερμές ευχαριστίες απευθύνω στον επόπτη καθηγητή μου, κ. Δημήτρη Πλάντζο, για την αρχική ιδέα και την ενθάρρυνση της παρούσας δημοσίευσης, και για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε, καθώς και στον κ. Παναγιώτη Ιωσήφ, για την υπομονή, την πολύτιμη βοήθειά του σε όλα τα στάδια της έρευνας, και για τις διορθώσεις του. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την εκδοτική επιτροπή του περιοδικού, και ιδιαίτερα τον κ. Γιάννη Παπαδάτο για τη βοήθειά του. Η συντήρηση των νομισμάτων έγινε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Allen, R. 2009. «How Prosperous were the Romans? Evidence from Diocletian's Price Edict (AD 301)». Στο *Quantifying the Roman Economy: Methods And Problems*, επιμ. A. Bowman και A. Wilson, 327–45. Oxford: Oxford University Press. <https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199562596.001.0001/acprof-9780199562596-chapter-16>
- Αξιώτη, Κ. 2013. «Νέα στοιχεία από την αρχαιολογική έρευνα στο χώρο του Δημοτικού Θεάτρου Πειραιά». Στο *Η Ιστορία του Δημοτικού Θεάτρου Πειραιά από τον 19ο στον 21ο αι.*, επιμ. Κ. Μπρεντάκου και Ν. Αζαρή, 57–65. Πειραιάς: Νέος Κύκλος.
- Callatay, F. 2016. «De quoi les monnaies grecques trouvées en fouilles sont-elles le reflet?». Στο *Les monnaies de fouille du monde grec (Vie – 1er s. a.C.)*. Apports, approches et methodes. επιμ. F. Duyrat και C. Grandjean, 239–61. Bordeaux: Ausonius και École Française d' Athènes.
- Camp, J. 2009. *Οι Αρχαιότητες της Αθήνας και της Αττικής*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Καρδαμίτσα.
- Doyen J.-M. 2007. *Economie, monnaie et société à Reims sous l'Empire romain*. Reims: Société Archéologique Champenoise.
- Doyen J.-M., X. Deru, B. Duchêne, S. Ferooz, A. Fossion, B. Gratuze, S. Nieto-Pelletier, Ph. Rollet. 2010. «Les monnaies du sanctuaire celtique et de l'agglomération romaine de Ville- sur -Lumes/ Saint-Laurent (dép. des Ardennes, France)». *Moneta* 106, 339–40.
- Garland, R. 2001. *The Piraeus from the fifth to the first century BC*. London: Bristol Classical Press.
- Γρηγορόπουλος, Δ. 2010. «Επιτραπέζια κεραμική και αμφορείς στον Πειραιά κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο: γενικές τάσεις στην προμήθεια και κατανάλωση από τον 3ο μέχρι τον 6ο αι. μ.Χ.». Στο *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3ος – 7ος αι. μ.Χ.)*, Επιστημονική συνάντηση, Θεσσαλονίκη, 12–16 Νοεμβρίου 2006, Πρακτικά, β' τόμος, επιμ. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Ν. Κουσουλάκου, 671–88. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών και Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Grigoropoulos, D. 2005. «After Sulla: study in the settlement and material culture of the Piraeus peninsula in the Roman and Late Roman period». Διδ. Διατρ. Durham University. <http://etheses.dur.ac.uk/2630/>
- _____. 2009. «The Population of the Piraeus in the Roman Period: A Re-Assessment of the Evidence of Funerary Inscriptions». *Greece and Rome* 56, v. 2:164–82. Cambridge University Press. <https://www.jstor.org/stable/40389194?seq=1>
- Θεοχαράκη, Α. 2015. *Τα Αρχαία Τείχη των Αθηνών*. Αθήνα: Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία.
- Κουτής, Π. 2013. «Η ανασκαφή του Μετρό “Δημοτικό Θέατρο” στην πλατεία Αγ. Κωνσταντίνου στον Πειραιά». Αδημοσίευτο ανασκαφικό ημερολόγιο, αρ. 2381. Πειραιάς: Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων.
- Μπεντερμάχερ Γερούσης, Α. Υπό εκδ. «Χαρτογραφικές απεικονίσεις του αρχαίου Πειραιά. Εισαγωγή, οργάνωση και επεξεργασία της αρχαιολογικής πληροφορίας». Στο *Αρχαιότητες σε «Τροχιά», Διημερίδα της Γενικής Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης, 11–12 Απριλίου 2019*. Μουσείο Αρχαίας Αγοράς Θεσσαλονίκης.
- Rathbone, D. 2013. «Earnings and Costs: Living Standards and the Roman Economy» Στο *Quantifying the Roman Economy: Methods And Problems*, επιμ. A. Bowman και A. Wilson, 299–326. Oxford: Oxford University Press. <https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199562596.001.0001/acprof-9780199562596-chapter-15>
- Sear, D. R. 1988. *Roman Coins and their values*. London: Seaby Publications Ltd.
- Σταϊνχάουερ, Γ., Μ. Μαλικούτη, Β. Τσοκόπουλος, Β. Γκανιάτσας. 2012. *Πειραιάς, κέντρο Ναυτιλίας και Πολιτισμού*. Αθήνα: Αιγής.
- _____. 2008. «Πειραιάς». Στο *Αρχαία Αθήνα και Αττική. Ιστορική Τοπογραφία του Άστεως και της Πόλης*, επιμ. Α. Βλαχόπουλος, 112–17. Αθήνα: Μέλισσα.
- _____. 2009. «Οδικό Δίκτυο του Πειραιώς». Στο *Αττικής Οδοί. Αρχαίοι δρόμοι της Αττικής*, επιμ. Μ. Κορρές, 236–43. Αθήνα: Μέλισσα.
- Temin, P. 2017. *The Roman Market Economy*. Princeton: Princeton University Press.
- Thompson, M. 1954. «Coins: From the Roman through the Venetian Period», *The Athenian Agora*, 2, Princeton: The American School of Classical Studies in Athens.